

Ефект на Мьосбауер

1) Уводни бележки

Явлението безоткатно излъчване и поглъщане на гама-лъчи, известно като ефект на Мьосбауер, е открито през 1958 г. при опити да се наблюдава ядрен гама-резонанс.

Аналогия с оптичен резонанс – но ядреният резонанс не е бил наблюдаван до 1958 г. поради високата енергия на γ -лъчите и съответно висока енергия на откат на ядрото (вж ф-ла [IV.1]) достатъчно голяма, за да не може да се извърши резонансно поглъщане. Енергията на излъчвания γ -квант се намалява с енергията на откат. При поглъщането си от ядро част от енергията на γ -кванта (също от съображения за запазване на импулса), също отива за откат.

$$E_i = E_f + E_\gamma + T_R \quad (33E)$$

$$0 = \dot{p}_R + \dot{p}_\gamma \quad (33И)$$

(ядро с маса M от покой излъчва γ -квант с енергия E_γ при начално състояние с енергия E_i и крайно състояние с енергия E_f . Ядрото в крайното състояние получава кинетична енергия T_R и импулс p_R (R – Recoil=откат)).

От $\left| \dot{p}_R \right| = \left| \dot{p}_\gamma \right|$ и $p_\gamma = E_\gamma/c$

$$T_R = \frac{p_R^2}{2M} = \frac{E_\gamma^2}{2Mc^2}$$

T_R е много ниска, напр. ^{191}Ir излъчва γ -квант 129 keV

$$T_R = \frac{(1,29 \cdot 10^5)^2}{2 \cdot 191 \cdot 931 \cdot 10^6} \sim 5 \cdot 10^{-2} \text{ eV.}$$

В резултат линията на поглъщане е отместена спрямо линията на излъчване с величината $2T_R$. Естествената ширина на ядрените нива $\Gamma \sim \hbar/\tau$, е твърде малка в сравнение с енергията на откат и линиите на излъчване и поглъщане нямат никакво припокриване.

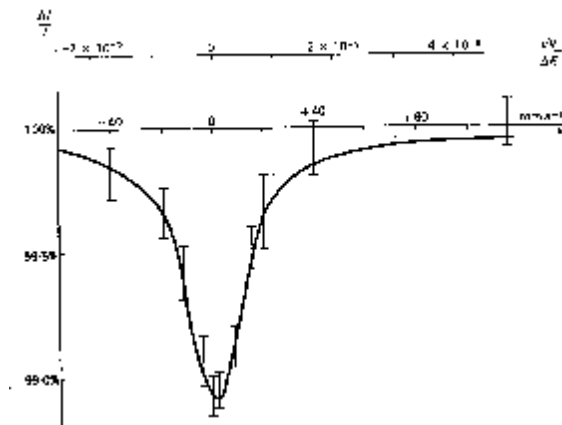
Пример: ^{191}Ir с енергия 129 keV $T_R = 5 \cdot 10^{-2}$ eV, а $\Gamma \sim \hbar/\tau = 1,05 \cdot 10^{-34} / 1,3 \cdot 10^{-10} \text{ s} \sim 5 \cdot 10^{-6} \text{ eV}$. Времето на живот на първо възбудено ниво, от което се определя естествената ширина, е $1,3 \cdot 10^{-10} \text{ s}$. Γ е с четири порядъка по-малка от разстоянието между линиите на излъчване и поглъщане!

Опити да се компенсира отката на ядрото чрез доплеров ефект:

$$E_\gamma = E_0 \left(1 + \frac{v}{c} \cos \theta \right).$$

θ - ъгъл между скоростта на движение на ядрото и посоката на наблюдение на γ -кванта. За да се компенсира T_R са необходими скорости от порядъка на 10^4 cm/s .

Възможно с ултрацентрифуга, чрез нагряване на източника до високи температури или след ядрени реакции. Но топлинното движение на атомите е хаотично и линиите силно се разширяват с частично припокриване на линията на поглъщане с линията на излъчване - наблюдава се слаб по интензитет резонанс. За ядрото на ^{191}Ir линиите трябва да станат 10 000 пъти по-широки, за да се наблюдава резонанс.

Резултатът от оригиналния експеримент на Мьосбауер

Мьосбауер случайно открива че когато източникът и поглътителят са охладени до температура на течния азот, се появява резонансен пик на

мястото на неотместената γ -линия с интензитет, *превъзхождащ с няколко порядъка* очаквания от припокриването на линиите при разширение.

Измерената ширина на тази линия се оказва 2Γ и резонансът се нарушава много лесно с придаване на скорост от около 20 mm/s на източника (доплеровото отместване става равно на ширината на линията Γ). Пълно излизане от резонанса става при скорости около 100 mm/s . Обяснението на явлението е безоткатно излъчване и поглъщане на γ -квантите поради това, че излъчващите γ -кванти ядра са вградени в кристална решетка. Енергията на откат става нула, ако за M се вземе масата на кристала.

Квантово-механичното обяснение се дава с фононния спектър на кристала: ако енергията на откат е по-малка от минималната енергия за възбуждане на фононните колебания на кристала, откат няма да има и γ -квантът ще отнесе цялата енергия на прехода без загуби.

Безоткатният ядрен γ -резонанс представлява може би най-точният метод във физиката.

За точността му може да се съди по отношението Γ/E_0 . В случая на ^{191}Ir това отношение е $3 \cdot 10^{-11}$, а за прехода с енергия 93 keV в ^{65}Zn , където $\Gamma = 5 \cdot 10^{-11} \text{ eV}$ отношението $\Gamma/E_0 = 5 \cdot 10^{-16}$! Ширината на измерената резонансна линия в случая на ^{65}Zn е $3 \cdot 10^{-4} \text{ mm/s}$ - минимални вибрации на лабораторната маса, върху която се намират източникът и поглътителят, биха предизвикали излизане от резонанса.

Ефектът на Мьосбауер е наблюдаван в около 90 нуклида като около 60 от тези преходи са подходящи за *Мьосбауерова спектроскопия*.

Приложение на ефекта на Мьосбауер:

* в ядрената физика:

за най-точно определяне на естествените ширини на γ -линиите и от там - времето на живот на възбудените нива;

за определяне на квадруполния момент на ядрата; за наблюдаване на ядрения ефект на Зеeman;
за определяне радиусите на ядрата и т.н.

Значението обаче на Мьосбауеровата спектроскопия е в нейните приложения в други области на физиката, преди всичко във физиката на твърдото тяло, в химията, даже в биологията. За своето откритие Мьосбауер получава Нобеловата награда по физика за 1961 г.

2) Геометрия при Мьосбауеровия експеримент

Безоткатен γ -резонанс се наблюдава при вграждане на ядрото на източника (и погълтителя) в подходяща кристална решетка или в някоя много голяма молекула, напр. в тази на хемоглобина. Понякога резонансът може да се наблюдава само при ниска температура, но често и при стайна температура.

Геометрия на преминаване. За да се наблюдава ефекта на Мьосбауер източникът трябва да движи с постоянна и регулируема скорост - електромагнитен двигател в режим на постоянна скорост или на постоянно ускорение.

Резонансната крива е брой регистрирани от детектора γ -кванти в зависимост от скоростта на движение на източника, а скоростта е свързана с енергията чрез

$$E_{\gamma} = E_0 \left(1 + \frac{v}{c} \cos \theta \right)$$

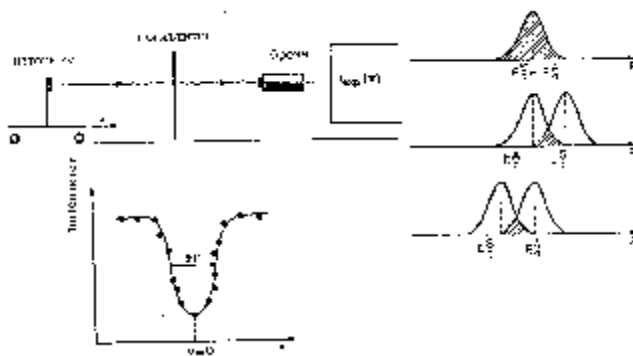
за всеки мьосбауеров преход скоростната скала има свой енергетичен еквивалент. „Безкрайна скорост” се нарича скоростта извън резонанса. При резонанс има минимален брой регистрирани гама-кванти.

За количествено описание на безоткатния резонанс се дефинира величината

ефект

$$\varepsilon \% = \frac{N_{\infty} - N_0}{N_{\infty}} 100\%$$

- относителна дълбочина на резонансния минимум. Ефектът обикновено е не повече от няколко процента, но се увеличава с понижаване на

температурата до тази на течния азот (77 K). При някои ядра ефектът може да се наблюдава само при температура на течния хелий (4 K).

Геометрия на разсейване - резонансното поглъщане се наблюдава като се регистрират произлъчените след резонансното поглъщане γ -кванти - при резонанс се регистрират максимален брой разсеяни γ -лъчи. Ако се регистрират конверсионни електрони, излъчени от погълтителя след резонансно безоткатно поглъщане ефектът може силно да се увеличи – до 400 %!

1.3. Свърхфини взаимодействия

Най-важните приложения са в изучаване взаимодействието на ядрата с тяхното физическо и химическо обкръжение.

Взаимодействието на ядрените електромагнитни моменти с външни полета е известно като *свърхфини взаимодействия*. Ефектите са толкова малки в сравнение с енергията на γ -квантите, че наблюдаването им е невъзможно без използване на резонансен ефект.

Изомерно (химическо) отместване

Източникът и погълтителят са в различни кристални решетки - резонансният ефект може да се получи при различна от нула скорост.

Изомерното (химическо отместване) се дължи на влияние на електронната обвивка върху енергията на ядрените нива с особено силен ефект от s -електроните.

Допълнителна енергия δW_Q от взаимодействието на квадруполния момент на ядрото с електричното поле на електронната обвивка - отместване на всички ядрени нива с δE . Причината за неговото възникване е в крайния размер на ядрото. Този ефект е известен като *изотопно отместване*. Това отместване е от порядъка на $(R/a_0)^2 = (10^{-15}/10^{-10})^2 \sim 10^{-10}$, от порядъка на естествената ширина на линията Γ . R е радиусът на ядрото, а a_0 – първи радиус на Бор. Ако средноквадратичният радиус на ядрото е различен в основно и във възбудено състояние на ядрото

$$\Delta E = \delta E_{\text{възб}} - \delta E_{\text{осн}} = \frac{Ze^2}{10\epsilon_0} |\psi(0)|^2 \left[\langle R_{\text{възб}}^2 \rangle - \langle R_{\text{осн}}^2 \rangle \right]$$

* Определяне на разликата в средноквадратичните радиуси на ядрата в основно и във възбудено състояние (ако електронната плътност в областта на ядрото е известна).

Пример: в ядрото ^{57}Fe (14,4 keV) $\langle R_{\text{възб}}^2 \rangle < \langle R_{\text{осн}}^2 \rangle$ (0,1%)

в ядрото $^{119\text{m}}\text{Sn}$ (23,8 keV) $\langle R_{\text{възб}}^2 \rangle > \langle R_{\text{осн}}^2 \rangle$ (0,01%)

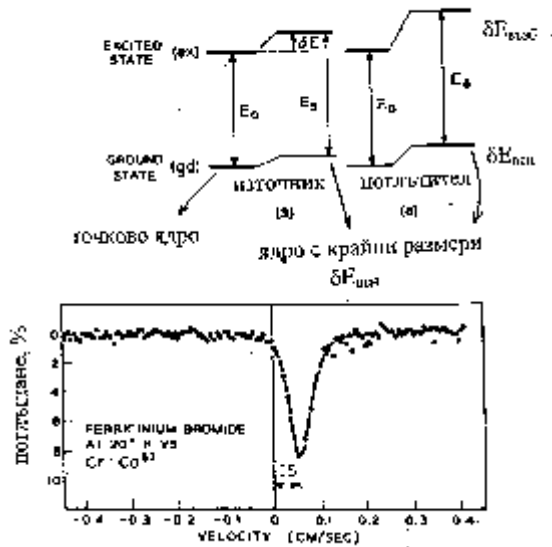
* Различно химично обкръжение на източника и погълтителя (различна електронна плътност в областта на ядрото)

$$|\psi(0)|_{\text{изт}}^2 \neq |\psi(0)|_{\text{погл}}^2$$

и разместването на линиите на основно и възбудено състояние в източника и погълтителя.

$$IS = \Delta E_{\text{погл}} - \Delta E_{\text{изт}} = \frac{Ze^2}{10\epsilon_0} \left[|\psi(0)|_{\text{изт}}^2 - |\psi(0)|_{\text{погл}}^2 \right] \left[\langle R_{\text{възб}}^2 \rangle - \langle R_{\text{осн}}^2 \rangle \right]$$

Това отместване се нарича *химическо* или *изомерно* (IS = Isomeric Shift) и е от порядъка на 10^{-12} eV.

Разместване на нивата поради допълнителната енергия, възникваща от крайния размер на ядрото (горе) и измерване на изомерното отместване (долу).

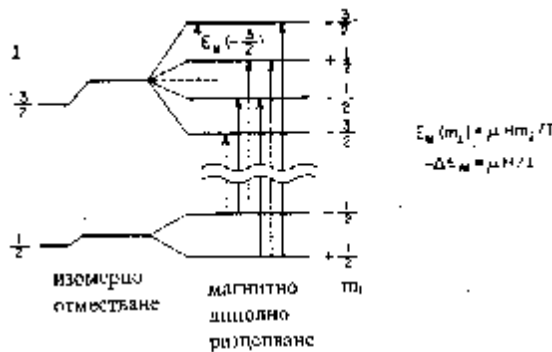
Резонансът се наблюдава при някаква скорост $v \neq 0$ ($v = IS$). Изследването на изомерното отместване в различни съединения дава информация за плътността на s -електроните в областта на ядрото, която може да се влияе от състоянието на валентните електрони. При известна разлика между размерите на ядрото в основно и възбудено състояние

$$IS = \Delta E_{\text{погл}} - \Delta E_{\text{изт}} = \frac{Ze^2}{10\epsilon_0} \Delta \langle R^2 \rangle [|\psi(0)|^2_{\text{погл}} - |\psi(0)|^2_{\text{изт}}]$$

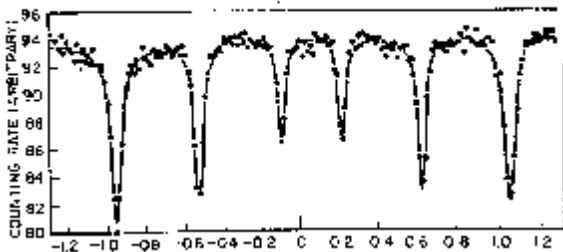
Чрез измерване на изомерното отместване може да се определя разликата в електронната плътност в областта на ядрото на различни химични съединения.

Магнитно разцепване на ядрените нива (ефект на Зееман)

Аналогично на ефекта на Зееман в атомите, ако ядрото се намира в магнитно поле $\vec{B}$, става разцепване на ядрените нива в магнитно поле. Полето $\vec{B}$ може да се създава от несдвоени електрони в атомната обвивка, а ядрените нива ще се разцепят. Допълнителна енергия от взаимодействието

Мьосбауеров спектър на съединението Fe_2O_3

$$W_B = -(\boldsymbol{\mu} \cdot \mathbf{B}) = -|\boldsymbol{\mu}| |B| \cos(\mu, B) = -\mu B \frac{\mu_z}{\mu} = -\mu B \frac{I_z}{I} = -\frac{\mu}{I} m_I \mathbf{h} B = -m_I B M_{\text{я}}.$$

$M_{\text{я}}$ - ядрен магнетон, m_I е магнитното квантово число, $(2I+1)$ стойности. B е осредненото магнитно поле на електронната обвивка в областта на ядрото. Електронната обвивка на феромагнетик може да създаде в областта на ядрото полета от порядъка на 30 Т (300 000 Gs)!

$$\Delta E/E_{\gamma} \sim 10^{-12} - 10^{-10}$$

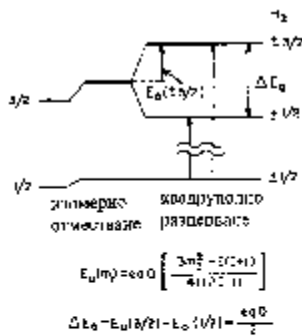
От разстоянието между линиите с най-ниска и с най-висока енергия се определя магнитното поле в молекулата на $\text{Fe}_2\text{O}_3 - B = 33$ Т. Ако поглътителят има сложен спектър, източникът трябва да има единична линия, за да не се усложнява интерпретацията на мьосбауеровия спектър. В този пример радиоактивният източник ^{57}Co е вграден в неръждаема стомана с нулево магнитно поле (линията на излъчване е неразцепена).

Квадруполно разцепване

За ядра с ненулев квадруполен момент, поставени във външно поле с градиент по оста z (фактически оста z се задава от градиента на полето) възниква енергия на взаимодействие

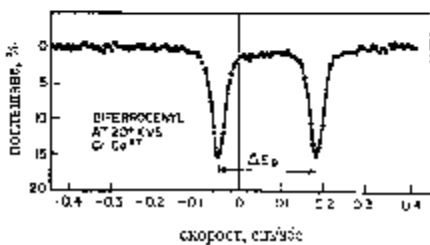
$$W_Q = \frac{1}{4} \Phi_{zz} eQ,$$

$\Phi_{zz} = \frac{\partial^2 \Phi}{\partial z^2}$ е градиент на полето по избраното направление – оста z , а Q е спектроскопичния квадруполен момент). В зависимост от m_I енергията на взаимодействие е

$$W_Q = \frac{1}{4} \Phi_{zz} eQ_0 \frac{3m_I^2 - I(I+1)}{I(2I-1)},$$

Квадруполно разцепване в присъствие на външно електрично поле с градиент по оста z и измереният Мьосбауеров спектър.

Нивата с $\pm m_I$ ще имат еднаква енергия - вместо на 4 нива нивото със спин $3/2$ ще се разцепи само на две.

Разликата в енергиите на двете линии - *квадруполно разцепване* и се използва за определяне на собствения квадруполен момент на ядрото Q_0 .

При известно Q_0 измерването на квадруполното разцепване носи информация за градиента на електричното поле в съединението на погълтителя.

1.4. Наблюдаване на гравитационното отместване

През 1960 г. Паунд и Ребка показват експериментално изключителната точност на ефекта на Мьосбауер. Те доказват, че гравитационното поле на Земята предизвиква промяна в енергията на γ -квантите, т.нар. *червено гравитационно отместване*.

Постулат на общата теория на относителността - принцип на еквивалентност: ефектът от локално гравитационно поле е еквивалентен на ефекта от движеща се с постоянно ускорение координатна система.

Ако наблюдаваме излъчване и поглъщане на светлина в такава координатна система, времето за изминаване на разстоянието между източника и погълтителя е H/c и фотоните биха придобили скорост в дадената среда (не вакуум!) $v = gH/c$, където H е разстоянието, а g – земното ускорение. Доплеровият ефект ще предизвика промяна в енергията на фотоните

$$\Delta E = \frac{v}{c} E_\gamma = \frac{E_\gamma}{c^2} gH,$$

която ще бъде положителна при падане и отрицателна при качване, т.е. по земното ускорение и срещу него. При височина $H = 1$ m относителната промяна на енергията на фотоните е

$$\frac{\Delta E}{E_\gamma} = \frac{gH}{c^2} \sim 10^{-16}.$$

Използват прехода $14,4$ keV в ^{57}Fe ($\Gamma/E_\gamma \sim 3 \cdot 10^{-13}$), $H = 22,5$ m (височината на кулата на Физическия факултет на Харвардския университет). Очакваната промяна на резонанса е от порядъка на $1/100$ от ширината на резонансната линия. Постоянна температура в тръбата пълна с хелий (газ) и се измерва разликата в резонанса при източник на върха на кулата и в подземие. Полученият резултат

$$\frac{\Delta E}{E_\gamma} = (4,902 \pm 0,041) \cdot 10^{-15}$$

Очакваната стойност е $4,905 \cdot 10^{-15}$ за изминаване на двойното разстояние 45 m. Този експеримент дава най-точното доказателство на общата теория на относителността. Измереният ефект е 10 пъти по-малък от ефекта от изкривяване на светлината при преминаване покрай Слънцето и измерен през 1919 г. в Аржентина по време на слънчево затъмнение.